

بازتاب تبار مشروع خلافت در سکه‌های قرن دوم هجری^۱

حسین محسنی^۲

دانشجوی دکتری تاریخ اسلام، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

حمید رضا آذری نیا

دکتری مردم شناسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

چکیده

تبار مشروع امامت/خلافت از مسائل پرچالش سیاسی جامعه اسلامی در قرون نخستین هجری به شمار می‌رود. این مقاله در صدد دست‌یابی به روایت سکه‌ها از نزاع بر سر تبار مشروع امامت میان هاشمیان و دستگاه اموی و سپس دو جریان هاشمی، عباسیان و علویان، است. کشمکش عباسیان با علویان حول تبار مشروع امامت و انحصار خلافت مشروع در آل علی(ع) باعث بروز چالشی طولانی مدت گردید که از طریق مسکوکات قابل پیگیری است. این چالش از ۱۴۵ تا ۲۰۰ هجری باعث ضرب و رواج سکه‌های متنوع با اظهار نسب مشروع امامت از اولاد رسول خدا(ص) و از طریق امیرمؤمنان(ع) و فاطمه زهراء(س) شد. سرانجام عباسیان در دوره خلافت مامون با عقب‌نشینی از رویکرد سابق خود در نفی حق امامت علویان، بار دیگر برای مشروعیت‌یابی خویش به علویان روی آوردند و در سکه ولایتعهدی امام رضا(ع) آن را ابراز داشتند.

کلیدواژه‌ها: مشروعیت امامت/خلافت، عباسیان و علویان، مطالعه سکه‌شناختی.

۱. تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۰/۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱/۲۰

۲. رایانامه (مسئول مکاتبات): h.mohseni@modares.ac.ir

مقدمه

تبار مشروع امامت/خلافت از جمله مسائل مناقشه‌برانگیز در تاریخ قرون نخستین اسلامی است. فارغ از سنت‌های حدیثی و کلامی فرق اسلامی در مسئله امامت، جامعه قبیله‌محور عرب جامعه‌ای پدرتبار بود و نسبت‌های خویشاوندی در قواعد میراث‌بری به ویژه در مسئله ریاست اولویت داشت.^۳ از این رو بنی‌هاشم مبتنی بر سنت‌های عربی نیز مستحق ریاست اجتماعی بود. پس از درگذشت رسول خدا(ص) مهاجرین برای انکار حق سنتی بنی‌هاشم مدعی شدند که «پیامبران ارثی از خود به جای نمی‌گذارند»^۴ لذا بنی‌هاشم و همه قبایل در صلاحیت ریاست یکسانند. از سوی دیگر با ادعای این‌که «ریاست جامعه منحصر در میان قریش است» انصار را از دور رقابت کنار زدند. پس از آن، جریان‌های مختلف سیاسی در جامعه نوپای مسلمانان شکل گرفت. حامیان دستگاه خلافت مدعی بودند که ناگزیر خلیفه باید قریشی^۵ باشد و از سوی دیگر حامیان بنی‌هاشم مدعی هم‌حق سنتی و هم‌الهی آنان در تصدی خلافت رسول خدا برای ایشان بودند.^۶ ثمره منازعات دو قرن نخست هجری پیدایش حداقل سه دیدگاه کلی نسبت به شرط تبار امامت شد؛ دسته نخست که شرط قریشی بودن امام را از اصل انکار کردند، که در رأس آن خوارج و شاخه‌ای از معتزله قرار داشتند. دوم گروهی که نسب قریش را به عنوان یک اصل برای مشروعیت امام قائل بودند؛ و سوم گروهی دیگر که حق سیاسی ویژه‌ای را برای بنی‌هاشم در نظر داشتند. بعد از غلبه عباسیان بر امویان و در دست گرفتن خلافت توسط این شاخه از بنی‌هاشم، میان قائلین به شرط تبار هاشمی نیز انشقاق حادث شد، به گونه‌ای که گروهی امامت را تنها در اولاد عباس عموی پیامبر جایز می‌دانستند و گروهی دیگر یعنی شیعیان (در معنای عام) تنها فرزندان علی(ع) را برای زعامت

۳. احمدی‌منش، ۵۴-۵۶.

۴. بخاری، ۷۹/۴.

۵. طبری، ۲۰۵/۳.

۶. برقی، ۶۴؛ صدوق، ۴۶۱/۲؛ طبرسی، ۷۵/۱.

و امامت جامعه مشروع تلقی می‌کردند.^۷

جوامع انسانی باورهای فرهنگی را در دست ساخته‌های خود بازنمایی می‌کنند. اشیاء تولید شده، برون‌داد^۸ فرهنگ آن‌ها و زبان گویای مردم از عمق تاریخ است.^۹ معانی نهفته در اشیاء، محصول نظام ارزشی گروه‌ها و تمایز هویت‌های اجتماعی است که طی نسل‌ها در جامعه تطور یافته و در زمان مناسب بروز و ظهور می‌یابد. در گذشته خطبه و سکه نقش بیانیه رسمی حاکمیت را داشت،^{۱۰} از این رو سران اجتماعی هم مشروعیت خود و هم باورهای رسمی را با ضرب سکه به صورت نمادین اعلام می‌کردند. بدین ترتیب سکه یکی از مهم‌ترین اشیاء فرهنگی است که روایت تاریخ را نمایش می‌دهد. این مقاله این چگونگی تقابل هاشمیان و دستگاه خلافت در مشروعیت حاکم اسلامی را با تکیه بر مفاهیم هویتی بر روی سکه‌ها بررسی می‌کند.^{۱۱} تمرکز این مقاله از دوره زوال امویان تا پایان دوره مامون عباسی خواهد بود.

«ذوی القربی» نمادی از مشروعیت بر سکه‌های انقلاب عباسی

بر اساس شواهد سکه شناسی، آیه ۲۴ سوره شوری «... قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ وَمَن يَقْتَرِفْ حَسَنَةً نَّزِدْ لَهُ فِيهَا حُسْنًا...» از سوی جریان‌های مختلف حامی زعامت بنی‌هاشم در تقابل با امویان بر سکه‌ها ضرب شد. اما سؤال اصلی آن است که مصداق مفهوم «قربی» یا همان مصداق شعار «الرضا من آل محمد» در میان تیره‌های هاشمی از یک سو و ارتکاز ذهنی جامعه از سوی دیگر چه شخصی بود؟ به جهت فهم کاربست مضامین استفاده شده در سکه‌ها بایسته است تا از فضای دو منطقه اصلی منازعه امویان و هاشمیان آگاه شویم.

۷. اشعری، ۱۶، ۶۶۱-۶۶۲؛ باقلانی، ۴۷۱-۴۷۲، ۴۷۵، ۴۹۳-۴۹۴؛ معتزلی، ۲۰، ۱۹۹-۲۰۰.

8. Projection

9. Riello, 28.

10. Album, X.

11. Travaini, 324.

نخست عراق به عنوان کانون حوادث شیعیان و پس از آن ایران به ویژه خراسان که سهم فراوانی در سقوط امویان داشت.

ارتکاز ذهنی مردم عراق و ایران از «آل محمد(ص)»

کوفه از دیرباز به عنوان مهد شیعه‌گری شناخته می‌شد. محافل کوفه اگر چه دارای تنوع اعتقادی نسبت به خاندان بنی هاشم بودند، اما به صورت کلی رهبری جامعه را در شخصی از خاندان علی(ع) قبول داشتند.^{۱۲} تا شهادت امام حسین(ع) تیره‌های مختلف بنی هاشم، جملگی در زیر لوای حسنین(ع) به کنشگری اجتماعی و مخالفت با بنی امیه می‌پرداختند. اما پس از فاجعه سال ۶۱ هـ و وحدت و یکپارچگی در میان محافل مختلف کوفه از بین رفت.^{۱۳} کوفیان از این پس اصلی‌ترین مسئله را در جهاد و قیام علیه حکومت بنی امیه دیده و از این رو در میان خاندان بنی هاشم و به ویژه علویان به دنبال شخصی برجسته، با نفوذ و انقلابی به عنوان رهبر خویش می‌گشتند.^{۱۴}

مردم ایران و به ویژه خراسان به سبب تحمیل ظلم فراوان از جانب امویان و دوری از کانون منازعات میان تیره‌های مختلف هاشمی، ظرفیت بالایی برای همراهی با بنی هاشم در مقابل حکومت امویان داشتند.^{۱۵} از این رو جنبش‌های مختلف بنی هاشم چه از آل علی(ع) و چه آل عباس برای جذب ایرانیان تلاش می‌کردند. اصلی‌ترین تبلیغ علویان و عباسیان ذکر مناقب و مصائب آل علی(ع) بود.^{۱۶} بنابراین به نظر می‌رسد تلقی هواداران قیام‌ها در ایران و عراق از شعار «الرضا من آل محمد» و مصداق حاکم مشروع در آل علی(ع) خلاصه می‌شد.

۱۲. برای فهم بهتر دیدگاه کوفیان نسبت به خاندان علی(ع) نک. طبری، ۱۶۹/۷-۱۷۰.

۱۳. الله اکبری، «روابط علویان و عباسیان از سال ۱۱ تا ۲۰۱ ق»، ۱۲-۱۵.

۱۴. همانجا.

۱۵. اخبار الدوله العباسیه، ۲۰۶.

۱۶. اصفهانی، ۱۵۸.

حتی دیگر تیره‌های بنی‌هاشم سخنی از امامت خویش به میان نمی‌آوردند؛ چنان‌که در خراسان به جهت حضور گسترده مبلغان علوی و اقبال عمومی مردم به آل علی (ع)، کار برای داعیان عباسی و تبلیغ برای امامت خاندان عباس تقریباً غیر ممکن بود، بدین جهت سعی کردند تا همراه با مبلغان علوی بدون تعیین مصداق و با شعار عمومی «الرضا من آل محمد» و ذکر فضائل و مصائب خاندان رسالت به تبلیغ و جذب مردم بپردازند.^{۱۷}

فعالیت بنی‌هاشم در سرزمین‌های شرقی پس از شکست قیام زید در کوفه به سال ۱۲۲ هـ و یحیی فرزند وی در خراسان به سال ۱۲۵ هـ شتاب بیشتری یافت. هنوز دیر زمانی نگذشته بود که در فضای ملتهب عراق گروه‌های مختلف از خوارج گرفته تا هاشمیان دست به شورش علیه امویان زدند و با تسلط بر مناطق مختلف با ضرب سکه استقلال خود از خلافت اموی را ابراز داشتند.^{۱۸} در این اوضاع آشفته قیام عبدالله بن معاویه شروع یک تحول در پیشبرد اهداف هاشمیان به‌شمار می‌رود.

ضرب نخستین سکه با عنوان مشروعیت «ذوی القربی»

عبدالله بن معاویه از آل جعفر با حمایت عده‌ای از مخالفان امویان در محرم سال ۱۲۷ هـ قیام خود را با شعار «الرضا من آل محمد» در کوفه آغاز کرد، ولی پس از شکست از عبدالله بن عمر بن عبدالعزیز به سوی ایران که انتظار حمایت گسترده‌تر داشت حرکت نمود. او ابتدا به سمت مدائن محل اقامت خاندان شیعی بنی‌عبدالقیس رفت و پس از آن به سمت نواحی مرکزی ایران آمد.^{۱۹} در جریان قیام عبدالله، چهار برادر وی حسن، یزید، علی و صالح به

۱۷. اخبار الدوله العباسیه، ۱۹۸-۲۰۰؛ دینوری، ۳۳۵؛ عطوان، ۹۳-۹۴.

۱۸. همزمان با قیام عبدالله بن معاویه در کوفه خوارج قیامی را به رهبری ضحاک بن قیس شیبانی شروع کردند، برای دیدن سکه‌های این قیام با شعار مشهور «لا حکم الا لله» نک.

Baldwin's Auctions: Islamic Coin Auction 16:180; CNG, eAuction 413, Jan 31, 2018; Lot 534.

۱۹. اصفهانی، ۱۱۴-۱۱۵؛ طبری، ۳۰۳/۷؛ جعفریان، ۱۴۰.

ترتیب بر شهرهای اصطخر، فارس، کرمان، قم و نواحی آن حاکمیت یافتند؛^{۲۰} همچنین شماری از عباسیان همچون عیسی بن علی، عبدالله بن علی، ابوالعباس سفاح و ابوجعفر منصور به جهت پیروزی‌های عبدالله بن معاویه با وی همراه شدند و حتی ابوجعفر منصور از سوی او به امارت ناحیه ایذج (ایذه) در نزدیکی اهواز گمارده شد.^{۲۱}

عبدالله بن معاویه برای نخستین بار بر سکه‌های اسلامی آیه ۲۴ سوره شوری «... قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ وَمَن يَقْتَرِفْ حَسَنَةً نَّزِدْ لَهُ فِيهَا حُسْنًا...» را نقر کرد.^{۲۲} منابع حدیثی فریقین نشان از آن دارد که آیه مودت از مهم‌ترین مستندات قرآنی بر حق مشروع خلافت بنی هاشم در مقابل قریش شمرده می‌شد. حامیان خط مشروعیت خلافت قریش «قربی» را بر کل قریش تفسیر کرده و در مقابل حامیان رهبری سیاسی بنی هاشم مصداق «قربی» را در خاندان علی(ع) و فرزندان ایشان ادعا می‌کردند.^{۲۳}

استفاده عبدالله بن معاویه از آیه مودت از مفهوم اجتماعی آن تحت تأثیر مبلغان علوی و عباسی در جامعه ایران حکایت دارد.^{۲۴} ضرب سکه گاهی نشان‌دهنده ارزش‌های اجتماعی حاکم بر جامعه است و نوع انتخاب بیانیه‌های سیاسی و مذهبی آن با تکیه بر همین مسئله بوده است، بر این اساس استفاده عبدالله بن معاویه از آیه مودت هم‌سو با اشاعه مفاهیم مناقب و مصائب خاندان علوی توسط مبلغان این جریان قابل حدس خواهد بود. در واقع عدم ذکر نامی از عبدالله بن معاویه در متن سکه‌ها در کنار شعار «الرضا من آل محمد» در قیام وی، می‌تواند مؤید این مسئله باشد که او با استفاده از محبوبیت آل علی(ع) در میان مخالفان

۲۰. اصفهانی، ۱۱۵.

۲۱. اصفهانی، ۱۱۵؛ بلاذری، ۶۳/۲.

۲۲. همانجا؛ همانجا.

۲۳. ابی بکر الاصم، ۲۳۴؛ بخاری، ۱۲۹/۶؛ ترمذی، ۳۷۷/۵؛ برقی، ۱۴۴/۱-۱۴۵؛ قس. سیوطی، ۵؛ کوفی، ۳۹۰-۳۹۹؛ ابن عقده، ۱۳۲؛ حسکانی، ۱۸۹/۲-۱۹۶؛ مقریزی، ۱۷۹/۱۱؛ طوسی، ۱۵۸/۹-۱۵۹؛ کلینی، ۴۱۳/۱ و

۳۷۹/۸؛ قمی، ۲۷۵/۲.

۲۴. اصفهانی، ۱۱۴-۱۱۵.

اموی به ضرب آیه مودت بدون تعیین مصداق آن پرداخت؛ با این حال منابع مکتوب مدعی‌اند که عبدالله بن معاویه پس از تصرف نواحی مرکزی ایران، مردم را بر امامت خویش دعوت و خود را حاکم مشروع از تبار پیامبر (ص) معرفی کرد، علاوه بر آن بنا به نقل برخی منابع وی در گفتمان امامت شیعی، زعامت خود را از طریق وصایت ابوهاشم فرزند محمد بن حنفیه به علی (ع) می‌رساند.^{۲۵} ولیکن سکه‌های وی نشان دهنده فراخوان عمومی بر امامت وی نیست، و شعار عبدالله همچون داعیان عباسی مفهوم عام مشروعیت اقربای رسول خدا (ص) بود.

درهم، عبدالله بن معاویه (بدون نام وی)، جی، ۱۲۸ هـ

Baldwin's Auctions: Islamic Coin Auction 16:175

روی سکه: مرکز: لا اله الا الله وحده لا شریک له / حاشیه داخلی: قل لا اسئلكم علیه اجرا الا الموده فی القربی / حاشیه خارجی: بسم الله، ضرب، جی، سنه، ثمان، و عشرين، و منه
پشت سکه: مرکز: الله احد الله الصمد لم یلد و لم یولد و لم یکن له کفوا احد / حاشیه: محمد رسول الله
ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لو کره المشرکون

در قیام عبدالله بن معاویه درهم‌هایی با سه گونه مختلف همراه با آیه مودت و بدون نام حاکم در جی به سال ۱۲۷-۱۳۰ هـ،^{۲۶} ری ۱۲۸-۱۳۰ هـ، دارابگرد، اصطنخر، رامهرمز، ماهی و تیمره

۲۵. طبری، ۳۷۱/۷؛ ابن ابی الحدید، ۱۴۹/۷؛ نوبختی، ۳۲؛ اشعری قمی، ۴۰-۴۱.

۲۶. شایان توجه است که از مجموعه سکه‌های عبدالله بن معاویه تنها یک سکه ضرب جی به سال ۱۲۷ هـ وجود دارد که کامل‌تر از دیگر سکه‌ها آیه مودت را بر خود منعکس کرده است (قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى وَمَنْ

در سال‌های ۱۲۸-۱۲۹ هـ و در سه شهر همدان، اردشیر خورّه و بیشاپور ضرب سال ۱۲۹ هـ شناسایی شده است.^{۲۷} هیچ کدام از این درهم‌ها حاوی نام عبدالله بن معاویه نیست و تنها در یک سکه فلس^{۲۸} ضرب ری به سال ۱۲۹ هـ نام عبدالله بن معاویه به چشم می‌خورد.^{۲۹} این را می‌دانیم که عبدالله بن معاویه در سال ۱۲۹ هـ به دلیل عدم یکپارچگی نیروهایش و حتی حضور برخی از خوارج در میان آنان، در برابر سپاه ابن ضباره مغلوب و به نواحی شرقی ایران متواری شد؛^{۳۰} بنابراین عدم هم‌خوانی این سکه با تمام سکه‌های ضرب شده در دوره قیام او نشان‌دهنده ضرب غیررسمی و به احتمال فراوان توسط حامیان وی بوده است.

منابع فرقه‌نگاری منشأ ادعای امامت وصایتی را در هر دو قیام عبدالله بن معاویه و آل عباس از طریق ابوهاشم فرزند محمد حنفیه گزارش کرده‌اند،^{۳۱} اما تقدم و تأخر این ادعا در هاله‌ای از ابهام قرار دارد.^{۳۲} با این حال شواهدی از تأثیرپذیری آل عباس از رویکرد تبلیغی عبدالله بن معاویه به چشم می‌خورد؛ به خصوص آن‌که رهبران قیام عباسی با عبدالله بیعت و در زمان مناسب او را در رقابت سیاسی حذف کردند؛^{۳۳} از سوی دیگر مستندات سکه‌شناسی گواه آشکاری بر تقلید عباسیان از عبدالله بن معاویه در ضرب سکه آیه مودت و بهره‌برداری

يُقْتَرَفُ حَسَنَةً نَزِدُ لَهُ فِيهَا حُسْنًا) نک. رضایی باغ بیدی، ۱۲۳.

27. Wurtzel, 166-167.

۲۸. سکه‌های مسی در ساختار اقتصادی ارزش ماهوی مبادله نداشته و به صورت قرار دادی در معاملات روزمره مردم منطقه توسط حاکمان محلی ضرب می‌شد. نک. Heidemann, 97.

29. Zeno code# 67026.

۳۰. طبری، ۳۷۳/۷-۳۷۴.

۳۱. نوبختی، ۳۲-۳۴؛ اشعری، ۲۰-۲۱.

۳۲. اشعری قمی، ۴۰-۴۱؛ ناشی اکبر، ۳۰، ۳۶-۳۷.

۳۳. پس از متواری شدن عبدالله بن معاویه به شرق وی نخست به سیستان و پس از آن به امید یاری ابومسلم به هرات رفت اما به سبب پتانسیل عبدالله در رقابت با عباسیان بر مسند خلافت، ابومسلم با هماهنگی حاکم هرات او را زندانی و پس از مدتی قربانی اهداف سیاسی خویش گردانید (قاضی نعمان، ۳۲۲/۳؛ ابن خلدون، ۱۵۲/۳).

از اندیشه قیام وی است.^{۳۴}

سیاست دوگانه عباسیان در ضرب سکه‌های عراق و ایران

پس از حذف عبدالله بن معاویه از معادلات سیاسی، ابومسلم خراسانی اصلی‌ترین مهره قیام عباسی از دو عنوان تبلیغاتی استفاده کرد. نخستین مسئله تظلم خواهی و انتقام از قاتلان اهل بیت بود؛ وی آیه ۳۹ سوره حج^{۳۵} را شعار خود قرار داد.^{۳۶} اهمیت تظلم خواهی برای تهییج مردم بدان حد بود که عبدالله بن علی عموی سفاح و منصور در لشکرکشی خود به شام و دنبال کردن مروان بن محمد از انتقام قاتلان حسین بن علی (ع)، زید بن علی و دیگر مقتولان علوی سخن به میان آورد.^{۳۷} راهبرد دوم تبلیغات ابومسلم تأسی به شعار تبلیغی عبدالله بن معاویه در ضرب سکه بود. وی همچون عبدالله بن معاویه، شعار آیه مودت و انحصار حق خلافت برای اقرباء رسول خدا(ص) را بدون تعیین مصداق ادامه داد. ابومسلم به جدیع بن علی کرمانی فرمانده نامدار ازد و مخالف مروانیان دستور داد، تنها به آل محمد(ص) دعوت نماید و از کسی نام نبرد.^{۳۸} البته بر هیچ کدام از سکه‌های او در مرو پیش از قتل عبدالله بن معاویه آیه مودت ضرب نشد.^{۳۹}

۳۴. خضری و احمدوند، ۵۳.

۳۵. حج، ۳۹: اُذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتِلُونَ بِأَنفُسِهِمْ ظَلَمُوا وَإِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ.

۳۶. ابن خلدون، ۱۴۶/۳.

۳۷. بلاذری، ۳۵۳/۸؛ مقدسی، ۷۳/۶.

۳۸. یعقوبی، ۳۳۳/۲؛ بلاذری، ۱۳۰/۴.

39. Morton & Eden LTD: Auction 99 2 May 2019, lot 19, Morton & Eden LTD: Auction 85, lot 24.

درهم، ابو مسلم خراسانی، مرو، ۱۳۰ هـ

G&M, Auction 139, 09.03.2005: Objekt-Nr.: 3008

روی سکه: مرکز: لا اله الا الله وحده لا شريك له / حاشیه داخلی: قل لا اسئلكم عليه اجرا الا الموده في القربى / حاشیه خارجی: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمرو سنة ثلثين و منه
پشت سکه: مرکز: الله احد الله الصمد لم يلد و لم يولد و لم يكن له كفوا احد / حاشیه: محمد رسول الله
ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله و لو كره المشركون

مسکوکات نشان از آن دارند که پس از توطئه قتل عبدالله بن معاویه، ابومسلم آیه مودت را در سکه‌های خود استفاده کرد. آیه مودت روی درهم‌های ابومسلم معمولاً به صورت چهارگوش نوشته شده و در سکه‌های عبدالله بن معاویه غالباً مدور است.^{۴۰} از دوره قیام ابومسلم سکه‌هایی در بلخ به سال ۱۳۰ هـ، مرو به سال ۱۳۰ هـ، ری ۱۳۱ هـ، هرات به سال ۱۳۲ هـ و ۱۳۶ هـ، جرجان به سال ۱۳۰ و ۱۳۱ هـ و سجستان به سال ۱۳۱ و ۱۳۲ هـ و سکه‌هایی بدون محل ضرب در سال‌های ۱۳۴ و ۱۳۵ هـ همراه با آیه مودت و بدون نام امام عباسی باقی مانده است.^{۴۱} نام ابو مسلم در برخی سکه‌ها با عنوان «ابو مسلم امیر آل محمد» و «الامیر

40. Wurtzel, 165.

41. Ibid, 167; Baldwin's Auctions.: Islamic Coin Auction 16:179; Morton & Eden LTD: Auk 54, lot 70; G&M, Auction 139, lot 3008; SARC, Auc 40, 13-15 May 2021, lot 2148; SARC, Auc 41 16-19 Sep 2021, lot 207; Baldwin's Auctions.: Islamic Coin Auc 27: lot 169; Zeno code# 158173, 188456, 205887, 210372, 182009, 120833, 280402, 224614.

عبدالرحمان بن مسلم» ضرب شده است.^{۴۲}

علاوه بر آن یکی از افسران ابومسلم با نام زهیر بن الترقی که از سال ۱۳۷ تا ۱۵۵ هـ ولایت همدان را به عهده داشت،^{۴۳} پیش از فرمانداری ولایت همدان به سال ۱۳۳ هـ سکه‌ای با آیه مودت بدون مکان ضرب و به احتمال زیاد از یکی از ضربخانه‌های جبال که همدان هم جزء آن قرار داشت ضرب کرد.^{۴۴}

ترفند عباسیان در مصادره شعار عبدالله بن معاویه به نفع خود، به منظور همراه کردن مردمان شرق خلافت اسلامی نتیجه داد. اما اوضاع در عراق و به خصوص کوفه برای عباسیان متفاوت بود و آگاهی جریان‌های مخالف از منازعات درون گروهی هاشمیان، موجب تفاوت تاکتیک عباسیان در عراق برای کسب مشروعیت گردید.

بنا به نقل برخی منابع سفاح در نخستین خطبه در کوفه خود را به عنوان اقرباء رسول خدا(ص) معرفی کرده و از همین روی خود را خلیفه مشروع بر مسند خلافت می‌دید. ظاهراً از همین دوره است که با طرح نظریه انتقال امامت از ابوهاشم فرزند محمد حنفیه به «محمد بن علی بن عباس» پدر ابراهیم، سفاح و منصور، نظریه مشروعیت خاندان عباسی رنگ و بویی دیگر یافت. با این ادعا عباسیان امامت خویش را نه بطور مستقل بلکه از علی(ع) به ارث می‌بردند، چنان که سفاح در ادامه خطبه بر امامت علی(ع) اذعان کرده اما انحصار مشروعیت امامت در خاندان علی(ع) را با طعنی به حامیان آن با عبارت «السبئیة الضلال» یادآوری کرد.^{۴۵}

با پیروزی عباسیان برای نخستین بار در سال ۱۳۲ هـ نام سفاح به عنوان امیر المؤمنین بر

---

42. Morton & Eden LTD: Auk 54, lot 73; Zeno code# 285636, 208042, 224614, 227231, 187222

۴۳. طبری، ۴۹۷/۷.

44. Wurtzel, 188.

۴۵. بلاذری، ۱۴۲/۴؛ طبری، ۴۲۵/۷.

سکه‌ها ضرب شد. آیه مودت در مسکوکات مناطق شرقی ادامه یافت اما هیچ کدام از درهم-های ضرب شده پس از سال ۱۳۲ هـ در کوفه، دمشق، بصره، اردشیرخرّه، رامهرمز، نهر تیری (حوالی اهواز) و منذر (اطراف اهواز) دارای آیه مودت به عنوان نشانی بر مشروعیت خلافت عباسی نیست و بسان سکه‌های پیشین اموی تنها دارای آیه ۳۳ توبه و سوره توحید است.^{۴۶} از این میان تنها یک سکه ضرب توج در سال ۱۳۲ هـ همراه با آیه مودت و نام سفاح به یادگار مانده که سبکی کاملاً متفاوت با تمام سکه‌های وی دارد و تاریخ ضرب آن در مرکز سکه نقر گردید که با سرسکه‌های ضربخانه‌های همجوار مانند اردشیر خرّه هماهنگی نداشته و به احتمال قوی از جانب حامیان وی به طور مستقل ضرب شده است.^{۴۷}

کوفه، ۱۳۲ هـ

Zeno code #197866

دمشق-۱۳۲ هـ

Baldwin's Islamic Coin Auction 3,
10 October 2001, lot 120

اردشیر خرّه-۱۳۴ هـ

Zeno code # 281297

بصره-۱۳۴ هـ

SARC auction 43, lot. 1710

46. Morton & Eden, Auction 64, Lot 709; Baldwin's of St James's: Auc 37, 25 Sep 2019: lot 217; ICA 26, 6 August 2014, Lot 117 and 119-120, Zeno code# 200047, 206696, 281298, 250255

47. Album, Checklist, 47, M209; SARC, Auc 36, 23-25 Jan 2020, lot 283.

تداوم آیه مودت در مناطق شرقی و حذف آن در منطقه عراق و شام، شاهدی بر سوء استفاده عباسیان از ارتکاز ذهنی مردمان شرق خلافت از آیه مودت است. مفهوم عام «الرضا من آل محمد» و به کارگیری آیه مودت در مسکوکات عباسیان حيله‌ای برای سوار شدن بر موج محبت خاندان اهل بیت (ع) و ابزاری برای از میان برداشتن امویان بود.

نقابی که عباسیان بر چهره گذاشته بودند حتی باعث فریفته شدن برخی همراهان انقلاب عباسی و اعتراض آنان بعد از عدم انتقال خلافت به خاندان علی (ع) و در نتیجه کشته شدن آن‌ها توسط عباسیان گردید.^{۴۸} از این جهت طرفداران حق حاکمیت علوی متوجه حيله‌گری عباسیان شده و دست به قیام زدند. قیام شریک بن شیخ مهري _ که برخی منابع او را شیعه می‌دانند _ با همراهی امیربخارا عبدالجبار بن شعیب و امیر برزم مخلد بن حسین، کار به جایی نبرد و در میانه سال‌های ۱۳۳-۱۳۴ هـ شکست خورد.^{۴۹} در سمرقند نیز در همین زمان عده‌ای با شعار «الرضا من آل محمد» بر علیه عباسیان و حقانیت علویان قیام کردند.^{۵۰} اوضاع آشفته شرق ایران بر اساس سکه‌ها قابل رؤیت است، به گونه‌ای که هنوز برخی از داعیان عباسی برای مقابله با قیام‌ها به خصوص در دوره قیام‌های منطقه خراسان به ضرب سکه با آیه مودت و آرام نگه داشتن فضا ادامه دادند. همزمان با اوضاع متشنج بخارا، خالد بن ابراهیم _ از داعیان سابق و فرماندهان ابو مسلم _ که پس از ابو مسلم از جانب منصور به عنوان امیر خراسان انتخاب شده بود^{۵۱} به ضرب سکه با آیه مودت ادامه داد.^{۵۲} اما به هر روی تلاش‌های وی نتیجه نداد و در سال ۱۴۰ هـ کشته شد؛^{۵۳} همچنین در سیستان ابوعاصم از

۴۸. بهرامیان، ۶۶۶/۱۲.

۴۹. نرشخی، ۸۶-۸۷؛ بلاذری، ۱۷۱/۴؛ یعقوبی، ۳۵۴/۲.

۵۰. نرشخی، ۸۹. همچنین داود بن کرار در سال ۱۴۳ هـ فلسی با آیه مودت ضرب کرد:

ASHMOLEAN MUSEUM OXFORD, The Heberden Coin Room, Islamic coin – HCR11575.

۵۱. طبری، ۳۷۹/۷-۳۸۰، ۴۹۴؛ گردیزی، ۲۷۳.

52. Zeno code# 152573, 141708, 250327, 241265, 191954, 98962

۵۳. بلاذری، ۲۲۶/۴-۲۲۷.

والیان سفاح به خراسان حمله برد، از همین رو ابوداود خالد بن ابراهیم لشکری به فرماندهی سلیمان بن عبدالله کندی به سیستان فرستاد و ابوعاصم در مقابله با سلیمان شکست خورد^{۵۴} و از زمان ورود وی تا خروج او از سیستان در میانه ۱۳۸-۱۴۰ ه تمام سکه‌ها با آیه مودت ضرب شد که اقدامی در جهت ثبات در منطقه از جانب عباسیان به‌شمار می‌رود.^{۵۵}

فلس، خالد بن ابراهیم، ۱۳۸ ه

Zeno code #141708

روی سکه: مرکز: لا اله الا الله وحده/ حاشیه: ... (مخدوش) الامیر خالد بن ابراهیم سنه ثمان و ثلثین و منه
پشت سکه: مرکز: محمد رسول الله/ حاشیه: قل لاسئلكم علیه اجرا الا الموده فی القریبی

فلس، سلیمان بن عبدالله کندی، سجستان، ۱۳۹ هـ

SARC, Sale 10, Lot 376

روی سکه: مرکز: مما امر به الامیر سلیمان بن عبدالله / حاشیه: ... (مخدوش) علی یدی الحسین بن محمد
سنه تسع... (ثلثین و منه)
پشت سکه: مرکز: ... محمد رسول الله / حاشیه: قل لا اسئلكم علیه اجرا الا الموده فی القربی

عباسیان برای تثبیت خلافت خود روایاتی برای بزرگ کردن خاندان عباس و پیش‌بینی خلافت آنان و نیز روایاتی مبنی بر محرومیت علویان از خلافت^{۵۶} جعل کردند. در کنار آن بها دادن منصور به راوندیه یا همان شیعیان عباسی، تلاش دیگری برای تثبیت امامت در خاندان عباس بود، چنان‌که فرقه نگاران در کنار منش غالبانه آنان از اعتقاد آن‌ها بر حقانیت عباس بر امامت جامعه و انتقال آن از طریق نص یا وراثت از سوی پیامبر (ص) نوشته‌اند.^{۵۷} تأثیر این گفتمان مشروعیت در میان طبقه لشکری و شیعیان عباسی کارساز افتاد و از حاکمان عباسی با عنوان دولت امامان و شخص مفترض الطاعه از خاندان رسول (ص) یاد می‌شد،^{۵۸} چنان‌که در دوره مامون عباسی بر مسکوکات عباسی لفظ امام برای نخستین بار در کنار لفظ امیر المؤمنین استفاده شد.^{۵۹}

۵۶. بلاذری، انساب، ۱۱/۴؛ اخبار الدوله العباسیه، ۱۶۱، ۱۶۸، ۱۸۷.

۵۷. اشعری، ۲۱؛ نشوان، ۱۵۳؛ برای اطلاع بیشتر از راوندیه رک. عودی، ۳۰۹/۱۹.

۵۸. ناشی اکبر، ۳۶؛ بیرونی، ۱۷۴.

59. Spink auction 22120. Lot 17, Baldwin's Islamic Coin Auction 26, lot 181;

سوء استفاده عباسیان از مشروعیت علویان، باعث شروع چالش مشروعیت بر ساخته آن‌ها شد. در بخش بعد به جدال نخبگان اجتماعی علوی در مورد تبار مشروع امامت و چگونگی رخ نمایاندن این چالش بر مسکوکات خواهیم پرداخت.

عباسیان و بحران تبار مشروع امامت و خلافت

با تحکیم خلافت عباسی در دوره منصور، هاشمیان از نسل امام حسن (ع) که حق امامت و رهبری را در خاندان علی (ع) می‌دیدند به مخالفت با عباسیان پرداختند. حسنین، عباسیان را به فریب مردم با شعار علویان برای تصاحب خلافت متهم می‌کردند،^{۶۰} به خصوص که بنابر نقلی در ابواء، عباسیان بر امامت نفس زکیه بیعت کرده بودند.^{۶۱} با شروع مجادله میان نفس زکیه و دستگاه خلافت عباسی، منصور در نامه‌ای به نفس زکیه با استشهاد بر آیات ۴۰ سوره احزاب^{۶۲} و ۷۵ سوره انفال^{۶۳} عدم ارث‌بری علویان از رسول خدا (ص) را ادعا کرد و سپس با تاسی به سنت جاهلی «عول و تعصیب» حق علویان را بر مبنای یک سنت بدوی منکر شد.^{۶۴} بنابر رسم جاهلیت به دلیل این‌که پیامبر (ص) فرزند ذکور نداشت عمو بر دختر و فرزندان دختری در ارث‌بری ارجحیت داشت و میراث رسول خدا (ص) از جمله امامت به عباس منتقل می‌شد، در نتیجه خاندان علی (ع) به‌ویژه حسنین (علیهما السلام) که تمام فرق شیعه بر امامت آنان معتقد بودند حقی در جانشینی و میراث رسول خدا (ص) نداشتند. قاعده جاهلی «عول و تعصیب» در قوانین ارث اسلامی رد شده بود و لیکن فقه خلافت در موارد

Zeno code# 210767, 132616, 109114

۶۰. طبری، ۵۶۷/۷.

۶۱. اصفهانی، ۱۹۷؛ مفید، ۱۹۰/۲.

۶۲. احزاب، ۴۰: ما کان محمد ابا احد من رجالکم...

۶۳. تفسیر وی از آیه «اولو الارحام بعضهم اولی من بعض» دقیقاً مخالف با رویکرد ابن عباس در مفهوم این آیه می‌باشد (نک. کاشانی، ۴۲۹/۱).

۶۴. طبری، ۵۶۸/۷-۵۷۰.

لزوم قوانین اسلامی را به نفع سنت جاهلی تغییر می‌داد.^{۶۵}

تغییر رویکرد عباسیان در انکار امامت علی (ع) - که پیش از آن مبنای قیام عباسیان بود، - باعث شد تا به جریان افضلیت علی (ع) بر عثمان و مشروعیت شیخین روی آورند.^{۶۶} مطرح شدن نظریه نوین منصور در کلام شاعری همچون ابن هرمة نشان از تبلیغ آن در بستر جامعه علیه علویان است.^{۶۷}

در مقابل، نخبگان علمی شیعه به ردیه نگاری علیه باور عباسی و اثبات انحصار امامت مشروع خاندان علی (ع) پرداختند، در این دوره از پر بسامدترین مباحث شیعیان به ویژه در عراق، تأکید بر مسئله امامت وصایتی و نص در تعیین مصداق امام مشروع بود. به عنوان نمونه کتاب حسن بن صالح بن حی از سران جریان زیدیه با عنوان «الامامه من ولد علی و فاطمه»، پاسخ و تقابلی از جانب جریان علوی به سیاست منصور بود.^{۶۸}

متکلمان و محدثان شیعی نیمه دوم قرن دوم - که از اصحاب امامین صادقین (علیهما السلام) بودند، - در پشتیبانی علمی از نظریه امامت وصایتی به انتشار تألیفاتی همت نهادند. عیسی بن روضه، هشام بن حکم و ملازمان وی علی بن منصور، ابو جعفر سکاک و دیگر نخبگان علمی شیعه در کوفه همچون مومن الطاق، علی بن رثاب، محمد بن ابی عمیر و علی بن اسماعیل میثمی از عالمان شیعی بودند که آثاری همچون «کتاب الوصیه و الامامه»، «کتاب الوصیه و الرد علی منکرین»، «کتاب اختلاف الناس فی الامامه»، «کتاب الامامه»، «الاحتجاج فی امامه امیرالمومنین»، «الاحتجاج فی الامامه» و «التدبیر فی الامامه» را تحریر کردند.^{۶۹}

۶۵. نک. آذری نیا، بهراملو.

۶۶. طبری، ۵۷۰/۷-۵۷۱.

۶۷. همو، ۵۶۲/۷.

۶۸. ابن ندیم، ۲۵۳؛ فان اس، ۳۵۳/۱-۳۵۴.

۶۹. نجاشی، ۲۵۰-۲۵۱، ۲۹۴، ۳۲۵، ۳۲۷-۳۲۸، ۴۳۳.

منصور برای از بین بردن خطر حسنیان که به تقابل با مشروعیت عباسیان پرداخته بودند، از هیچ کاری کوتاهی نکرده و عمده حسنیان را به زندان افکند. این فشارها به دو قیام از جانب نفس زکیه در مدینه و ابراهیم برادر وی در بصره به سال ۱۴۵ هـ منتهی شد.^{۷۰} اگر چه اهل مدینه گرایشی نسبت به علویان نداشتند اما به سبب رفتارهای سرکوبگرانه منصور، طیف‌های مختلف مدینه به حمایت از دو قیام حسنی پرداختند. از میان علویان، حسین و عیسی از فرزندان زید^{۷۱} و خاندان‌های بانفوذ از مهاجر و انصار با نفس زکیه بیعت کردند،^{۷۲} علاوه بر آن از میان محدثان و فقهای مدینه افراد فراوانی هم چون ابن هرمز به صورت نمادین در جنگ شرکت داشت.^{۷۳} به نقلی مالک بن انس فقیه محافظه‌کار مدینه، با سخن از اجباری بودن بیعت منصور، مشروعیت او را مردود دانست، که تبلیغ آن در فضای مدینه از جانب حامیان قیام نفس زکیه در تشنج اوضاع علیه دستگاه خلافت مؤثر بود،^{۷۴} به خصوص آنکه در نزد مالک بیعت اهل مدینه و مکه در تعیین خلیفه کافی بود.

در این دوره از پشتیبانان قیام ابراهیم قتیل باخمی در عراق جریان معتزله بصره بود. اگر چه پیش از این واصل بن عطا بر استحقاق خلافت نفس زکیه سخن رانده بود،^{۷۵} اما حضور عمرو بن عبید و محافظه‌کاری وی چه در مقابل پیشنهاد پیوستنش به نفس زکیه و چه منصور، نقشی اساسی در عدم همراهی بصریان در قیام نفس زکیه داشت؛ اما با مرگ عمرو بن عبید و شروع تحرکات ابراهیم، معتزله رخصت حمایت و پشتیبانی از قیام وی را یافتند؛^{۷۶} علاوه بر

۷۰. ولوی و نجفیان رضوی، ۴۵-۶۲.

۷۱. اصفهانی، ۲۸۳، ۲۹۷.

۷۲. مسعودی، ۳/۲۹۵.

۷۳. اصفهانی، ۱۸۸.

۷۴. همو، ۲۸۰/۱۹۰؛ طبری، ۵۹۹/۷.

۷۵. اصفهانی، ۱۹۶.

۷۶. جدعان، ۶۵.

این، ابوحنیفه _ که در قیام زید به حمایت و تأمین تسلیحات برای وی اقدام کرده بود،^{۷۷} در قیام ابراهیم نیز به او مشورت داد و مردم را بر حمایت وی تشویق کرد.^{۷۸} اجماع جریان‌های مختلف باعث شد تا بصره _ که همواره کانون عثمانی‌گری بود _ به تهدیدی برای عباسیان به رهبری یک علوی تبدیل شده؛ و در رد مشروعیت حکومت منصور در آنجا سکه ضرب شود. سکه ابراهیم در بصره دارای دو مؤلفه اساسی بود: اولاً برای یادآوری انتساب خود به رسول خدا (ص) در مرکز سکه از شعار «احد احد» استفاده شده بود، که شعار پیامبر (ص) در غزوه حنین و شعار نفس زکیه در مدینه بود.^{۷۹} دوم، بر حاشیه آن نیز آیه ۸۱ سوره اسراء نقر شد^{۸۰} که ادعایی کوبنده در برابر منصور و بطلان مشروعیت او بود.^{۸۱}

درهم، ابراهیم قتیل باخمیری، بصره، ۱۴۵ هـ

SARC, Auction 25, May 19-21, 2016; Lot 230

روی سکه مرکز: لا اله الا الله وحده لا شریک له / حاشیه: بسم الله ضرب هذا الدرهم بالبصره سنه خمس و اربعین و مئه

پشت سکه مرکز: الله، احد احد / حاشیه: جاء الحق و زهق الباطل ان الباطل كان زهوقا

۷۷. برای اطلاع از رویکرد مثبت او به خاندان علی (ع) (نک. اصفهانی، ۹۹-۱۰۰)؛ همچنین بد نیست بدانیم استاد اصلی ابو حنیفه یعنی حماد بن اسماعیل اشعری از ملازمان ابراهیم نخعی و از حامیان جریان علوی در کوفه بوده است (رک. پاکتچی، ۳۸۰/۵).

۷۸. اصفهانی، ۲۴۳، ۲۵۱. بنا به نقل خطیب بغدادی ابو حنیفه پس از این مسئله توسط منصور محبوس و در زندان دار فانی را وداع گفت. نک. بغدادی، ۳۲۹/۱۳.

۷۹. طبری، ۵۸۸/۷.

۸۰. اسراء، آیه ۸۱: قل جاء الحق و زهق الباطل ان الباطل كان زهوقا.

81. SARC, Auction 25, May 19-21, 2016; Lot 230; Morton & Eden LTD: Auk 85, lot 26.

ادریسیان و نسب علوی

پس از قیام محمد نفس زکیه و ابراهیم قتیل باخمیری برادر دیگر آنان ادريس بن عبدالله در قیام فخر شرکت کرد. این قیام هم ثمری به جز سرکوب و کشتار علویان نداشت، و موجب فرار عبدالله بن ادريس به غرب اسلامی شد. قیام حسین بن علی صاحب فخر در دوره انتقال خلافت از مهدی به هادی عباسی در سال ۱۶۹هـ، روی داد. ادريس بن عبدالله با کمک صاحب برید آن دیار واضح مولی صالح بن منصور (جد مورخ شهیر یعقوبی) که تمایلات شیعی داشت،^{۸۲} به مغرب رفت و با همراه کردن بربرها با خود، دولت ادریسیان را در مغرب تأسیس کرد.^{۸۳}

ادریسیان از سال ۱۷۳هـ تا میانه قرن سوم، برای نخستین بار بر سکه‌های اسلامی نام مبارک «علی» را منقش کردند. آیه ۸۱ سوره اسراء نیز بر حاشیه سکه‌های ادریسیان دیده می‌شود. طراز سکه ادریسیان به صورت نمادین مشروعیت انحصاری علویان بر زعامت و امامت جامعه اسلامی را نمایش می‌دهد.^{۸۴}

۸۲. طبری، ۱۹۸/۸؛ بلاذری، ۱۷۳/۳.

۸۳. سجادی، ۵۶۲/۱.

84. Album, Checklist, 74; SARC, Sale 12, Lot 212; Zeno code#144786, 125554, 71638.

درهم، ادريس اول، تدغه، ۱۷۴هـ

Dr. Busso Peus Nachf, e-Auction 11, 23 Jan 2021, Lot 189

روی سکه: مرکز: لا اله الا الله وحده لا شريك له / حاشیه: بسم الله ضرب هذا الدرهم بتدغه سنه اربع و سبعين و منه
پشت سکه: مرکز: محمد رسول الله صلى الله عليه و سلم، علی / حاشیه: مما امر به ادريس بن عبد الله،
جاء الحق و زهق الباطل ان الباطل كان زهوقا

سکه‌های باقی مانده از نسل ادريس بن عبدالله در بیش از بیست ضربخانه همچون ولیلی، تدغه، فاس (علیه)، و زقور و سبته تا سال ۲۵۰هـ گواه بر این مطلب است.^{۸۵}

ابوسرایا و نسب فاطمی

سرکوب علویان از دوره منصور تا پایان حاکمیت هارون الرشید و شکست‌های سنگین علویان باعث شد تا با مرگ هارون الرشید^{۸۶} قیام‌های جدید بروز کند. مرگ هارون الرشید مصادف رقابت شدید امین و مامون بود. امین پس از مرگ پدر، در سال ۱۹۳هـ ولایتعهدی دو برادر خویش مامون و قاسم را فسخ کرد، بدین ترتیب نام مامون از سکه‌ها حذف شد. امین در سال

---

85. Eustache; St. James's Auctions, Auction 38 lot 120; Zeno code#76209, 145969.

۸۶. شایان ذکر است که در دوره حیات هارون سکه‌هایی با نام امین و مامون به عنوان ولی عهد ضرب شد: نک. Album, Checklist, 52; Zeno code#84292, 184715, 84289, 231003, 175473, 262234.

۱۹۴ هـ پسر خردسالش موسی، را به جانشینی برگزید و نام وی را به عنوان ولیعهد بر سکه‌ها ضرب نمود.^{۸۷} مامون نیز در مقابل درهم‌هایی بدون نام امین با عنوان الخلیفه، الامام و امیر المؤمنین برای خود ضرب کرد.^{۸۸}

پس از کشته شدن امین و نارضایتی عباسیان، علویان موقعیت را برای قیام‌های خود آماده دیدند و از هر دو شاخه حسنی و حسینی عده‌ای با گرایش‌های زیدی به کنشگری پرداختند. تمام این قیام‌ها با شعار «الرضا من آل محمد» و یادآوری قربت رهبران این قیام‌ها با رسول خدا (ص) درهم تنیده شده بود. شروع تحولات سریع این دوره با قیام ابوالسرایا در کوفه آغاز شد. قیام ابوالسرایا از پیوند محمد بن ابراهیم علوی معروف به ابن طباطبا از سادات حسنی با فردی که هیچ سابقه شیعه‌گری نداشت یعنی سری بن منصور شیبانی مشهور به ابوالسرایا کلید خورد، ابن طباطبا شعار قیام خود را «الرضا من آل محمد» قرار داد.^{۸۹} اما پس از مدتی به صورت مشکوک و به گمان فراوان توسط خود سری بن منصور مسموم و شبانه توسط زیدیان دفن شد و پس از آن قیام‌کنندگان با یک نوجوان از خاندان زید به نام محمد بن محمد بن زید بیعت کردند که در واقع ابزاری برای پیش برد اهداف ابوالسرایا بود.^{۹۰} ابوالسرایا و ابن طباطبا با تصرف کوفه به سال ۱۹۹ هـ سکه‌ای با عبارت «فاطمی» در مرکز و آیه چهارم سوره صف^{۹۱} در حاشیه ضرب کردند؛^{۹۲} علاوه بر آن در نبردهای خود از شعار «یا فاطمی یا

۸۷. مقریزی، ۲۰؛ نک.

Baldwin's Auctions Limited, Islamic Coin Auction 10, July 20, 2005

88. Zeno code#281387, 207518, 249042, 288417, 281407, 141235.

۸۹. ابن اثیر، ۳۰۲/۶.

۹۰. کاظمی و فلاح زاده، ۲۲۱-۲۲۳.

۹۱. صف، ۴: إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِهِ صَفًّا كَانَهُمْ بُنْيَانٌ مَرْصُورٌ.

92. SARC, Auc 34, 23-26 May 2019, lot 356; Morton & Eden Ltd, Auction 54, Important Coins of the Islamic World, 23 April 2012; Lot 102; Zeno code# 90877, 95927, 77936, 87817.

منصور» استفاده می‌کردند.^{۹۳} نام «فاطمه» نماد انحصار مشروعیت فرزندان فاطمه (س) بر امامت جامعه با شرط قیام به شمشیر در منظومه فکری زیدیان قرار داشت. شرط فاطمی بودن برای تبار مشروع امامت باعث می‌شد تا خلافت عباسیان با بحران مواجه شود. زیرا پیش از این عباسیان مدعی امامت از نسل ابوهاشم فرزند محمد حنفیه بودند.

درهم، قیام ابوالسرایا، کوفه، ۱۹۹ هـ

SARC, Coins Auc 34, 23-26 May 2019, lot 356

روی سکه: مرکز: لا اله الا الله وحده لا شریک له / حاشیه: بسم الله ضرب هذا الدرهم بالكوفه سنه تسع و تسعين و مئه
پشت سکه: مرکز: فاطمی، محمد رسول الله، الاصفرا / حاشیه: ان الله يحب الذين یقاتلون فی سبيله صفاً کأنهم بنیان مرصوص

چالش ابراهیم «ابن رسول الله» برای عباسیان

با شروع تحركات سیاسی در کوفه دیگر علویان در مناطق مختلف سر به شورش برداشتند. در مکه محمد دیباج فرزند امام صادق (ع) با مرگ ابن طباطبا خود را امیر المؤمنین خواند^{۹۴} و با اتباع جارودی خویش شهر را به تصرف درآورد. همچنین اسماعیل بن موسی در فارس، زید بن موسی در بصره و محمد بن سلیمان در مدینه قیام کردند و عده‌ای با آنها بیعت

۹۳. اصفهانی، ۲۵۳.

۹۴. مسعودی، ۴۳۹/۳.

نمودند.^{۹۵}

در این شورش‌ها که سراسر قلمرو عباسیان را فراگرفته بود، ابراهیم بن موسی از برادران امام رضا(ع) به همراه حامیان خود - که به احتمال فراوان از جریان زیدیه بودند - رهسپار یمن شد. والی یمن اسحاق بن موسی عباسی بدون درگیری صنعا را تحویل ابراهیم داد.^{۹۶} ابراهیم عنوان خود را روی سکه‌ها «ابراهیم بن رسول الله» نقر کرد و با تأکید بر نسب خود به عنوان فرزند رسول خدا(ص)، حاکمیت مشروع را برای خود ادعا نمود.^{۹۷} این عنوان، عبارت جدیدی برای به چالش کشیدن عباسیان، و به نوعی مبارزطلبی از تمام گروه‌های رقیب سیاسی برای انتساب به رسول خدا و کسب مشروعیت و صلاحیت تصدی خلافت مسلمانان بود.

نیم درهم، ابراهیم بن موسی، صنعا، ۲۰۰ هـ

ASHMOLEAN MUSEUM OXFORD, The Heberden Coin Room,
Islamic coin, HCR11209

روی سکه: مرکز: لا اله الا الله وحده لا شریک له / حاشیه: بسم الله... (ضرب هذا الدرهم بمدينه صنعاء)

سنه متین

پشت سکه: مرکز: جا الحق، محمد رسول الله مما امر به الامیر ابرهیم بن رسول الله / حاشیه: محمد

رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لو کره المشرکون

۹۵. صفری فروشانی، ۶۵-۷۰.

۹۶. طبری، ۵۳۶/۸.

اهمیت سکه ولایت عهدی امام رضا(ع) برای مشروعیت عباسیان

چنان که دیده شد سرعت نفوذ علویان و همراهی جامعه باعث شد تا در زمانی بسیار کوتاه مساحت بزرگی از مناطق تحت حاکمیت خلافت عباسی به دست علویان افتاده و مشروعیت عباسیان با چالش جدی مواجه شود. منابع مکتوب در کنار سرکوب‌های نظامی مامون در مقابله با انقلاب وسیع علویان، از پیش کشیدن بحث ولایتعهدی علی بن موسی(ع) در بحبوحه این بحران نوشته‌اند. در این راستا ضرب سکه ولایتعهدی امام رضا(ع) تاکتیک مامون در تأمین مشروعیت عباسیان است. این اقدام مامون به روشنی از تاثیر گسترده مدعای علویان در بلاد اسلامی حکایت دارد.

این را می‌دانیم که مامون در جهت نزدیکی به علویان و آرام کردن فضای ملتهب به نفع خویش در سال ۲۰۱ هجری رنگ لباس عباسیان را از سیاه به سبز به عنوان رنگ آشتی میان عباسیان و علویان تغییر داد و قاسم برادر خود را از ولایتعهدی برکنار و علی بن موسی(ع) را به این مقام منصوب کرد. وی دستور داد تا در سراسر کشور نام ولیعهد در خطبه ذکر شود. این مسئله باعث شد تا عباسیان در بغداد به شدت خشمگین شده و مامون را از خلافت عزل و به جای او با ابراهیم بن مهدی عموی وی بیعت کنند. عباسیان عراق در سال ۲۰۲ هجری در مدینه السلام (بغداد) سکه بنام ابراهیم بن مهدی نیز ضرب کردند.^{۹۸} عباسیان می‌دانستند که در صورت انتقال خلافت به علویان با توجه به اقبال جامعه به آنان هیچگاه خلافت به خاندان عباسی باز نخواهد گشت.^{۹۹}

۹۸. یعقوبی، ۴۵۰/۲؛ طبری، ۵۵۵/۸؛ ابن خلکان، ۲۷۰/۳؛ Album, Checklist, 55, E255.

۹۹. ابن عمرانی، ۹۸.

درهم، ولایتعهدی علی بن موسی ع، سمرقند، ۲۰۲ هـ

VAuctions, ParsCoins Sale 14,5Apr2021, Lot266

روی سکه: مرکز: لله محمد رسول الله، المامون خلیفه الله مما امر به الامیر الرضا ولی عهد المسلمین علی بن موسی بن علی بن ابی طالب، ذو الریاستین / حاشیه: محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لو کره المشرکون
پشت سکه: مرکز: لا اله الا الله وحده لا شریک له، المشرق / حاشیه داخلی: بسم الله ضرب هذا الدرهم بسمرقند سنه اثنین و مائین / حاشیه خارجی: لله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المومنون بنصر الله

مامون با زیرکی علویان را در آغوش گرفت، چنان که علویان با دستور مامون از خوش- رفتاری و مواهب وی در مرو برخوردار شدند.^{۱۰۰} مامون در همین دوره همچون عمر بن عبدالعزیز فدک را باری دیگر به علویان تسلیم کرد.^{۱۰۱} وی به خوبی می دانست که علویان در میان ایرانیان از جایگاه بسیار رفیعی برخوردارند، بدین ترتیب هم موقعیت خود را در میان ایرانیان - که حامیان اصلی وی در مقابل عباسیان عراق به شمار می آمدند - تقویت کرد و هم قیام های علوی را خاتمه داد. وی برای مشروعیت یابی از ضرب سکه به نام علی بن موسی (ع)

۱۰۰. طبری، ۴۸۸/۸-۴۹۹.

۱۰۱. شایان توجه است که عمر بن عبدالعزیز پس از دستور به توقف لعن امیر مؤمنان (ع) در منابر و پس دادن فدک به علویان، تنها در کوفه که مرکز اصلی شیعیان قرار داشت، سکه ای با عبارت «امر الله بالوفاء و العدل» ضرب کرد که مضمون آن با آرام کردن فضای ملتهب عراق بی ارتباط نخواهد بود. نک. Zeno code#43246,59402

به عنوان موجه‌ترین شخصیت علوی بهره کامل برد.^{۱۰۲} تاکنون درهم‌های ولایت‌عهدی علی بن موسی (ع) در میانه سال‌های ۲۰۱-۲۰۵ هـ از ضرب‌خانه‌های ایران در مرو، سمرقند، نیشابور، محمدیه، اصبهان و فارس شناسایی شده‌است.^{۱۰۳}

متن سکه ولایت‌عهدی امام رضا (ع) بازتاب دهنده سه نشانه و معنی بود. نخست آن‌که چنان‌که گفته شد تمام قیام‌های علوی از روز شروع خلافت عباسی با شعار «الرضا من آل محمد» بود، از این رو مامون شخصی علوی که همه متفق بر او بودند انتخاب کرد، و علی بن موسی (ع) را با لقب «الرضا» در سکه یاد نمود.

دوم نشان دادن نسب امام هشتم با عبارت «بن علی بن ابی طالب» و تأکید بر نسب علوی ایشان بود که در واقع جوابی بر سکه‌های پیشین در مشروعیت تبار امامت است. بدین ترتیب، بنا به نقل منابع امامیه تمام زیدیه بر امامت علی بن موسی (ع) متفق شده^{۱۰۴} و ابراهیم بن موسی به متابعت از مامون گردن نهاد و حتی از جانب وی مسئول سرکوب قیام حمدویه علیه خلافت عباسی در صنعاء گردید.^{۱۰۵}

نشانه سوم_ که از تلاش مامون در چینش نقشه‌اش حکایت دارد_ ذکر نام خود با عنوان «خلیفه الله» است. زعامت جامعه و تلقی از آن به مثابه «خلیفه الله» از مهم‌ترین مسائل در اندیشه شیعه بود؛ عباسیان در صدد بودند تا خود را به عنوان آل رسول (ص) واجد این شان برای مردم بشناسانند.^{۱۰۶} از این رو مامون در نامه خود به علی بن موسی (ع) بر خلاف منصور خاندان عباس و علی (ع) را مشروع بر جایگاه امامت ترسیم کرده و در ضمن آن خود را به

۱۰۲. یعقوبی، ۴۴۸/۲.

103. Album, Checklist, 55, SARC, Auction 9: Lot 18, BALDWIN'S Auction 43, 11 - 12 October 2005, Dr. Busso Peus Auction 382, 26 April 2005, lot 769, ROMA Numismatics E-sale 83, 6 May 2021, lot 954, Pars Coins Sale 14 5 Apr 2021, lot 266, Zeno code# 254299, 254299, 134909, 122916, 63737.

۱۰۴. اشعری قمی، ۹۴.

۱۰۵. یعقوبی، ۴۴۹/۲.

۱۰۶. نک. بهشتی، ۲۰-۱۲.

عنوان «خليفة الله» معرفی نمود.^{۱۰۷} دانسته است که ضرب عنوان «خليفة الله» در سکه‌های عباسی سابقه نداشت و این مهم تلاشی از جانب مامون برای چیرگی بر اوضاع و توجیه رفتار-های سیاسی وی بود.

نکته دیگر در باب سکه‌های ولایت عهدی امام رضا(ع) ضرب آن حتی دو سال پس از شهادت ایشان در سال ۲۰۳ هـ است. برخی از نویسندگان همچون عقیلی^{۱۰۸} و استفان آلجوم^{۱۰۹} مدعی اند که علت این مسئله ساخت سرسکه‌های آن پیش از سال ۲۰۳ هـ است، اما این مسئله با روند سکه‌های این دوره همخوانی ندارد، زیرا کوچک‌ترین اختلاف در ولایتعهدی پس از مرگ هارون در سکه‌ها منعکس شده است و نمی‌توان به سادگی به توجیه سکه‌های امام رضا(ع) در سال‌های ۲۰۴ و ۲۰۵ هـ پرداخت، به نظر می‌رسد تداوم ضرب سکه‌های ولایتعهدی امام رضا(ع) به جهت کارکرد اجتماعی آن در جهت آرامش فضای جامعه ایران بوده است.^{۱۱۰} به خصوص آن‌که درهم‌هایی نیز در ضرابخانه‌های ایران بدون ذکر نام امام رضا(ع) پس از شهادت ایشان ضرب شده است.^{۱۱۱} به نظر می‌رسد توضیحات این پژوهشگران قابل پذیرش نیست و مامون عامدانه برای کنترل فضای جامعه ضرب سکه‌های ولایتعهدی را ادامه داد.

نتیجه

این مقاله برای دست‌یابی به روایتی تاریخی از نزاع میان دو جریان نهاد خلافت و هاشمیان بر مسئله تبار مشروع امامت، دقت خود را بر مسکوکات به عنوان یک شیء حامل مفاهیم سیاسی-فرهنگی مبذول داشت. یافته‌های پژوهش حاضر نشان از آن دارد که شاخه‌های

۱۰۷. ابن جوزی، ۹۵/۱۰-۹۷.

۱۰۸. عقیلی، ۷۶-۷۷.

109. Album, Checklist, 55, E224.

۱۱۰. شاهرادی و منتظرالقائم، ۸۸.

111. Zeno code# 141235, 200440, 165648, 200445, 39340, 278434, 281394

مختلف بنی هاشم در دوره امویان، با استفاده از مشروعیت آل علی (ع) بر مسکوکات خویش در قالب ضرب آیه «مودت» بدون تعیین مصداق از مفهوم «ذوی القربی»، به ضرب سکه پرداختند. در ادامه با شروع خلافت عباسی دشواره تبار مشروع امامت و انحصار آن در آل علی (ع) باعث بروز چالشی از جانب کنشگران علوی بر سوء استفاده عباسیان از نام ایشان و تغییر رویکرد عباسیان در منشاء امامت خویش از طریق عباس عمومی پیامبر (ص) گردید. این چالش از سوی علویان از سال ۱۴۵ تا ۲۰۰ هـ باعث بروز سرسکه‌هایی جدید با رخ نمایاندن نسب مشروع امامت از اولاد رسول خدا (ص) و از طریق امیر مؤمنان (ع) و فاطمه زهراء (س) ادامه یافت و در نهایت عباسیان در دوره خلافت مامون با عقب نشینی از رویکرد سابق خود در نفی حق امامت علویان، بار دیگر برای مشروعیت‌یابی خویش به علویان روی آوردند و در سکه ولایتعهدی امام رضا (ع) آن را ابراز داشتند.

کتابشناسی

قرآن کریم.

- آذری‌نیا، حمیدرضا و احسان بهرام‌لو، «شناسایی نظام‌های فقهی مکه در نیمه دوم قرن اول با تحلیل مردم‌شناختی؛ مساله متعتان در منازعات آل‌زبیر و ابن‌عباس»، تاریخ اسلام، ۱۴۰۱ ش.
- ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبة الله، شرح نهج البلاغه، به کوشش محمد ابوالفضل ابراهیم، قم، مکتبه المرعشی النجفی، ۱۴۰۴ ق.
- ابن اثیر، علی بن ابی‌الکرم، الکامل فی التاریخ، بیروت، دار صادر، ۱۳۸۵ ق.
- ابن العمرانی، محمد بن علی، الانباء فی تاریخ الخلفاء، به کوشش قاسم السامرائی، قاهره، دار الافاق العربیة، ۱۴۲۱ ق.
- ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی، المنتظم فی تاریخ الامم و الملوک، به کوشش محمد عبد القادر عطا و مصطفی عبد القادر عطا، بیروت، دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۲ ق.
- ابن خلدون، عبد الرحمن بن محمد، العبر، به کوشش خلیل شحادة، بیروت، دارالفکر، ۱۴۰۸ ق.
- ابن خلکان، احمد بن محمد، وفيات الاعیان و انباء ابناء الزمان، به کوشش احسان عباس، بیروت، دار صادر، ۱۹۰۰ م.

- ابن طاوس، علی بن موسی، اقبال الاعمال، تهران، مکتبه اسلامیة، ۱۴۰۹ق.
- ابن عقده، احمد بن محمد، فضائل امیر المؤمنین، به کوشش محمد حسین حرز الدین، قم، دلیل ما، ۱۴۲۴ق.
- ابن ندیم، محمد بن اسحاق، الفهرست، بیروت، دار المعرفه، بی تا.
- ابی بکر الاصم، عبد الرحمن بن کیسان، تفسیر ابی بکر الاصم، به کوشش خضر محمد بهاء، بیروت، دار الکتب العلمیة، ۱۴۲۸ق.
- أخبار الدولة العباسیة، به کوشش عبدالعزیز الدوری و عبد الجبار المطلیبی، بیروت، دارالطلیعة، ۱۳۹۱ق.
- اشعری قمی، سعد بن عبدالله، المقالات و الفرق، به کوشش محمد جواد مشکور، تهران، انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۶۱ق.
- اشعری، علی بن اسماعیل، مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلین، به کوشش هلموت ریتز، آلمان، ویسبادان، دار النشر فرانز شتایز، ۱۳۵۸ق.
- اصفهانى، علی بن حسین، مقاتل الطالبیین، نجف، مکتبه الحیدریة، ۱۳۸۵ق.
- باقلانی، محمد بن طیب، تمهید الاوائل فی تلخیص الدلائل، به کوشش عماد الدین احمد حیدر، لبنان، مؤسسة الکتب الثقافیة، ۱۴۰۷ق.
- بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح بخاری، به کوشش محمد زهیر بن ناصر الناصر، بیروت، دار طوق النجاة، ۱۴۲۲ق.
- برقی، احمد بن محمد، المحاسن، به کوشش جلال الدین محدث، قم، دارالکتب الاسلامیة، ۱۳۷۱ق.
- همو، رجال، به کوشش حسن مصطفوی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۲ش.
- بغدادی، عبد القاهر بن طاهر، الفرق بین الفرق، به کوشش محمد عثمان الخشت، قاهره، مکتبه ابن سینا، بی تا.
- بلاذری، احمد بن یحیی، انساب الأشراف، به کوشش عبد العزیز الدوری، بیروت، جمعیة المستشرقین الألمانیه، ۱۳۹۸ق.
- بهرامیان، علی، «بنی عباس»، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران، مرکز دائره المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۲، ۱۳۸۳ش.
- بهشتی، احمد، «از خلیفه الله تا خلیفه الرسول؛ القاب و عناوینی که سردمداران اموی و عباسی برای خود تراشیدند»، درس هایی از مکتب اسلام، ش ۶۸۶، ۱۳۹۷ش.
- بیرونی، محمد بن احمد، آثار الباقیه عن القرون الخالیة، ترجمه اکبر داناسرشت، تهران، امیر کبیر،

۱۳۸۶ ش.

پاکتچی، احمد، «ابوحنیفه»، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۵، ۱۳۷۸ ش.

تاریخ سیستان، به کوشش ملک الشعراى بهار، تهران، کلاله خاور، ۱۳۶۶ ش.
ترمذی، محمد بن عیسی، سنن الترمذی، به کوشش احمد محمد شاکر و دیگران، قاهره، شركة مكتبة ومطبعة مصطفى البابى الحلبي، ۱۳۹۵ ق.

جعفریان، رسول، تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا طلوع دولت صفویه، تهران، نشر علم، ۱۳۸۸ ش.
حسکانی، عبید الله بن عبدالله، شواهد التنزیل لقواعد التفضیل، به کوشش محمداقبر محمودی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۴۱۱ ق.

خضری، احمدرضا، و عباس احمدوند، « جایگاه و اهمیت سکه در دعوت عباسی»، تاریخ اسلام و ایران، ۷، پیاپی ۷۷، پاییز ۱۳۸۴ ش.

خطیب بغدادی، احمد بن علی، تاریخ بغداد، به کوشش مصطفی عبد القادر عطا، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۷ ق.

دینوری، احمد بن داود، الاخبار الطوال، به کوشش عبد المنعم عامر و جمال الدین شیال، قم، منشورات الرضی، ۱۳۶۸ ق.

رضایی باغبیدی، حسن، سکه‌های ایران در دوره اسلامی از آغاز تا بر آمدن سلجوقیان، تهران، سمت، ۱۳۹۳ ش.

سجادی، صادق، «آل ادريس»، دائرة المعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱، ۱۳۷۴ ش.

سیوطی، جلال الدین، إحياء المیت بفضائل أهل البيت، تهران، مجمع جهانی اهل بیت، ۱۴۲۱ ق.
شاهمرادی، مسعود و اصغر منتظر القانم، «کاربرد سکه شناسی در مطالعات تاریخ تشیع؛ مطالعه نمونه-ای سکه‌های ولایت عهدی امام رضاع»، شیعه پژوهی، ش ۹، پاییز و زمستان ۱۳۹۵.

شهرستانی، محمد بن عبدالکریم، الملل و النحل، به کوشش محمد بدران، قم، نشر شریف رضی، ۱۳۶۴ ق.

صدوق، محمد بن علی بن بابویه، الخصال، به کوشش علی اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین، ۱۳۶۲ ق.
صفری فروشانی، نعمت الله، «تحلیلی بر قیام‌های علویان در دوران امام رضاع و ارتباط آن با ولایتعهدی»، شیعه‌شناسی، ش ۲۶، تابستان ۱۳۸۸.

طبرسی، احمد بن علی، الاحتجاج علی اهل اللجاج، به کوشش محمد باقر خراسان، مشهد، نشر مرتضی، ۱۴۰۳ق.

طبری، محمد بن جریر، تاریخ الأمم و الملوک، به کوشش محمد أبو الفضل ابراهیم، بیروت، دار التراث، ۱۳۸۷ق.

طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت، احیاء التراث العربی، بی تا.
عطوان، حسین، الدعوة العباسیه: مبادی و اسالیب، قاهره، دار الفکر، ۱۹۸۹م.
عقیلی، عبد الله، «توضیحی بر مقاله ولایت عهدی امام رضا علیه السلام»، گوهر، ش ۲۵، فروردین ۱۳۵۴.

عودی، ستار، «راوندیه»، دانشنامه جهان اسلام، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، تهران، بنیاد دائرة المعارف اسلامی، ج ۱۹، ۱۳۹۴ش.

فان اس، جوزف، علم الکلام و المجتمع فی القرنین الثانی و الثالث للهجره، ترجمه سالمه صالح، بغداد، منشورات جمل، ۲۰۰۸م.

فهمی جدعان، المحتنه بحث فی جدلیه الدینی و السیاسی فی الاسلام، بی جا، ۲۰۰۷م.
کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی، تفسیر الصافی، به کوشش حسین اعلمی، تهران، مکتبه الصدر، ۱۴۱۵ق.

قاضی نعمان، نعمان بن محمد مغربی، شرح الاخبار، به کوشش محمد حسین حسینی جلالی، قم، جامعه مدرسین، ۱۴۰۹ق.

قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر قمی، به کوشش طیب موسوی جزائری، قم، دار الکتب، ۱۴۰۴ق.
کاظمی، محمد حسین، و سید حسین فلاح زاده، «جایگاه اجتماعی و عملکرد ابن طباطبا و ابوالسرایا در اوج گیری و شکست قیام آنان»، تاریخ اسلام، ش ۸۵، بهار ۱۴۰۰.

کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، به کوشش علی اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ق.

کوفی، فرات بن ابراهیم، تفسیر، به کوشش محمد کاظم، تهران، وزارت ارشاد، ۱۴۱۰ق.
گردیزی، عبدالحی بن ضحاک، تاریخ گردیزی، به کوشش عبدالحی حبیبی، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۶۳ش.

الله اکبری، محمد، «الرضا من آل محمد»، تاریخ اسلام، ش ۸، زمستان ۱۳۸۰.
همو، «روابط علویان و عباسیان (از سال ۱۱ تا ۲۰۱ هجری)»، تاریخ اسلام در آینه پژوهش، ش ۱، پاییز

۱۳۸۱.

مسعودی، علی بن الحسین، مروج الذهب، به کوشش اسعد داغر، قم، دار الهجرة، ۱۴۰۹ق.
معتزلی، عبد الجبار بن احمد، المغنی فی ابواب التوحید و العدل، بی جا، بی نا، بی تا.
مفید، محمد بن محمد، الارشاد، قم، موسسه آل البيت، ۱۴۱۳ق.
مقدسی، مطهر بن طاهر، البدء و التاريخ، به کوشش بور سعید، بی جا، مکتبه الثقافه الدینیة، بی تا.
مقریزی، احمد بن علی، النقود الاسلامیه، به کوشش محمد سید علی بحر العلوم، نجف، مکتبه الحیدریه، ۱۳۸۷ق.

همو، إمتاع الأسماع، بیروت، دار الکتب العلمیه، بی تا.
ناشی اکبر، عبدالله بن محمد، مسائل الامامه، به کوشش جوزف فان اس، بیروت، دار النشر فرانتس شتاينر بقیسبادن، ۱۹۷۱م.

نجاشی، احمد بن علی، فهرست نجاشی، قم، جامعه مدرسین، ۱۳۶۵ش.
نرشخی، محمد بن جعفر، تاریخ بخارا، ترجمه أبو نصر أحمد بن محمد بن نصر القباوی، به کوشش محمد تقی مدرس رضوی، تهران، توس، ۱۳۶۳ش.
نشوان حمیری، نشوان بن سعید، الحور العین، به کوشش کمال مصطفی، قاهره، مکتبه الخانجی، ۱۹۴۸م.

نوبختی، حسن بن موسی، فرق الشیعه، بیروت، دار الاضواء، بی تا.
ولوی و نجفیان رضوی، علی محمد و لیل، « حسنین زندان هاشمیه (بازکاوی علل، شمار واقعی زندانیان و کشته شدگان) »؛ پژوهش‌های تاریخی، دوره ۴۶، ش ۲، تابستان ۱۳۸۹.
هالم، هاینس، تشیع، ترجمه محمد تقی اکبری، قم، نشر ادیان، ۱۳۸۴ش.

Album, Stephen, "Calligraphers Created Dies for Islamic Coinage", *The Celator: Numismatic Art of Antiquity*, February, 1988.

Idem, *Checklist of Islamic Coins*, Third Edition, Stephen Album Rare Coins, 2011.

Heidemann, Stefan, "Numismatik und Geldgeschichte des islamischen Iran", *Handbuch der Iranistik Band 2*, Ludwig Paul, Reichert Verlag Wiesbaden, 2017.

Riello, Giorgio, "Things that shape history: Material culture and historical narratives, History and Material Culture", *The Routledge Guides to Using Historical Sources*, Second edition, Edited by Karen Harvey, 2018.

Travaini, Lucia, “Coins and Identity: From Mint to Paradise”, *Money and Coinage in the middle Ages*, edited by Rory Naismith, Boston: Brill, 2018.

Wurtzel, Carl, “The Coinage of the Revolutionaries in the Late Umayyad Period”, *American Numismatic Society Museum Notes* 23, 1978.

<https://hcr.ashmus.ox.ac.uk/coin/>

<https://www.baldwin.co.uk/>

<https://www.cngcoins.com/>

<https://www.mortonandeden.com/>

<https://www.peus-muenzen.de/>

<https://www.sarc.auction/>

<https://www.spink.com>

<https://www.vauctions.com/>

<https://www.zeno.ru/>